

Myndigheten för
samhällsskydd
och beredskap

Nationella kriser och demokrati

Resultat från ett forskningsprojekt

FORSKNING

MSB:s kontaktpersoner:
Jan Byman, tel 010-2404376
Publicerad mars 2015
Publikationsnummer MSB 826
ISBN 978-91-7383-549-7

Förord

Under arbetet med detta forskningsprojekt har jag varit del av två forskningsmiljöer: Samtidshistoriska institutet vid Södertörns högskola och forskningsprofilen Politik och kön vid Statsvetenskapliga institutionen, Stockholms universitet. Båda miljöerna har gett mig stort tankeutbyte, inspiration och erbjudit möjligheter att diskutera mina forskningsresultat. Tack!

Cecilia Åse

Innehållsförteckning

1.1 Bakgrund, urval och syfte.....	6
2.1 Det självklara aktörsperspektivet.....	8
3.1 Norrmalmstorgsdramat 1973	10
3.2 Den sovjetiska ubåten U 137s grundstötning, 1981	12
3.3 Valutakrisen hösten 1992	14
3.4 Tsunamin i Sydostasien 2004.....	15
4.1 Perspektiv på kriser	17
4.2 Forskningsfrågor och fortsatt arbete	17
4.3 Slutord.....	18
Bilaga 1: Projektpublikationer	19

Sammanfattning

Denna rapport sammanfattar resultaten från forskningsprojektet Svensk demokrati under kris – Från Norrmalmstorgsdramat till tsunamin. Projektet har genomförts av Cecilia Åse under åren 2012-2014 och finansierats av Myndigheten för samhällsskydd och beredskap. Huvudsyftet i projektet har varit att undersöka hur svensk demokrati fungerat under fyra nationella kriser: Norrmalmstorgsdramat 1973, ubåtskrisen U 137 1981, valutakrisen hösten 1992 och tsunamin i Sydostasien vid årsskiftet 2004/2005.

En utgångspunkt i projektet har varit att kriser ofta medför stark nationell enighet, sammanhållande narrativ och gemensamma perspektiv. Samtidigt bygger demokrati på politisk oenighet och olikhet. En viktig demokratiaspekt är därför hur avvikande perspektiv och skilda infallsvinklar blir möjliga att föra fram även under dramatiska, och våldsamma skeenden och kriser.

Rapporten inleds med en presentation av projektets övergripande upplägg och därefter följer en diskussion av kring krishantering, krisnarrativ och meningsskapande. Projektets forskningsfrågor presenteras och genus och nation förs fram som centrala analysperspektiv i diskussionen av demokrati och kriser. I avsnitt två behandlas de olika nationella kriser som undersökts i projektet. Några av de viktigaste empiriska analyserna från varje kris lyfts fram. I avslutningen presenteras några forskningsfrågor som skulle förtjäna ytterligare belysning och några tankar presenteras kring vilka förutsättningar som krävs för att skilda perspektiv och synsätt skall kunna komma fram även under kriser. I ett slutord tas projektresultaten till utgångspunkt för en framåtriktande diskussion som berör de etiska och demokratiska problem som meningsskapandet under kris ställer oss inför.

1. Inledning

1.1 Bakgrund, urval och syfte

Vad är en nationell kris? I det här projektet har jag utgått från en krisdefinition som är vanlig i svensk krishanteringsforskning. En kris definieras då som oväntad och dramatisk händelse där stora materiella resurser står på spel, det råder tids- och informationsbrist, och människor har mist eller riskerar att mista livet. Kriserna som ingick i projektet var av olika karaktär och ägde rum under en period av 30 år. Olika myndigheter stod i centrum för krishanteringsarbetet och hotbilderna skilde sig åt mellan de olika kristillfällena. Det mänskliga lidandet hade också helt olika proportioner.

De kriser som ingått i projektet är: 1) gisslansituationen vid Norrmalmstorg 1973; 2) den sovjetiska ubåten U 137s grundstötning utanför Karlskorna 1981; 3) den omfattande valutaturbulensen och den akuta räntekrisen med 500 % marginalränta på hösten 1992; 4) tsunamin i Sydostasien 2004/2005 då över 500 svenskar miste livet.

Trots sina olikheter förenas dessa fyra kriser av stor svensk medieuppmärksamhet och ett stort samhällsengagemang. Den högsta politiska ledningen var också starkt involverad i samtliga fyra skeenden. Det material som undersökts i projektet medier, både tryckt material och tv- och radioutsändningar, politiska debatter och diskussioner samt enskilda inblandade personer beskrivningar av händelserna.

Projektets huvudsyfte var att undersöka hur svensk demokrati fungerat under dessa fyra kristillfällen. En viktig projektidé var att granska vilka möjligheter som har funnits att, inom ramen för det demokratiska samtalet, uttrycka annorlunda uppfattningar och avvikande perspektiv under dessa tillfällen. Centrala forskningsfrågor var 1) i vilken utsträckning har möjligheterna till politisk oenighet och mångfald begränsats under kriserna? 2) hur har det demokratiska samtalet påverkats i situationer där människoliv och stora nationella värden stått på spel?

Det är viktigt att påpeka att en bred förståelse av vad som innefattas i begreppet demokrati har använts i projektarbetet. Demokrati har inte likställts med institutioner, procedurer och aktörer. Även jämlikhetsvärden, kollektiva identiteter, samt möjligheterna till och villkoren för ett demokratiskt samtal, där olika idéer och övertygelser får komma fram, har setts som avgörande för en livskraftig demokrati.

En tanke som har växt sig starkare under projektarbetet är att kriser, just för att de är plötsliga och oförutsedda händelser, för med sig en möjlighet till omtolkning av etablerade idéer och förståelser. När något helt oväntat och dramatiskt händer stannar världen upp. I årtal går det sedan att minnas detaljer om var man befann sig eller höll på med när man först hörde talas om en avgörande politisk händelse eller nåddes av information om en stor

katastrof. Dessa ögonblick finns kvar i minnet, kanske just för att något som man inte alls föreställde sig skulle hända faktiskt ägde rum. Kriser tycks kräva att vi omtolkar verkligheten. Vi behöver införliva det som har hänt, ta det till oss, och göra det begripligt. Projektresultaten visar att genus och nation är viktiga i de omtolkningar och det meningsskapande som följer med en nationell kris.

2. Från krishantering till krisnarrativ

2.1 Det självklara aktörsperspektivet

I svensk samhällsvetenskap har forskning om nationella kriser i stor utsträckning fokuserat just på *krishanteringen*. Studierna har utgått från att om vi förstår sådant som villkoren för beslutsfattande och kunskapsbildning under kriser bättre, så kan hanteringen av kriser förbättras.

Ofta har ett aktörsperspektiv – det vill säga att man fokuserar hur och varför enskilda individer handlar som de gör – varit central i denna forskningsinriktning. Till exempel har de politiska och operativa beslutsfattarnas handlande under olika faser av ett krisförlopp undersökts. Även krisers efterspel har studerats. Det finns många analyser av ”the blame game”, det vill säga hur politiker, tjänstemän eller andra aktörer försöker lägga skuld på varandra.

Just fokus på aktörer kan kanske tyckas självklart när det kommer till krishantering. Vi vill lära oss av våra misstag. Forskning om kriser ska ge underlag för hur till exempel myndigheternas arbete eller beslutsfattandet vid kriser kan förbättras. Men fokus på just hanteringen av kriser medfört att ett visst vetenskapligt perspektiv, ett aktörsperspektiv, getts tolkningsföreträde och uppfattats som självklart i forskningen om krishantering. Detta är ett problem av två skäl. För det första osynliggörs de antaganden som aktörsperspektivet bygger på när det får status av självklarhet. För det andra blir kunskapsbildningen enkelspårig när ett perspektiv blivit outtalad norm eller sanning.

Aktörsperspektivet, ”the rational actor model”, utgår ifrån att man kan förklara en handling genom att avsikten eller motivet blir klarlagt. De förklaringar och den kunskap som skapas utgår ifrån att människor är rationella varelser med bestämda motiv. De frågor som ställs och de förklaringar som anges liknar sådana som vi ofta oreflekterat använder i vår vardag. Varför gjorde någon på ett visst sätt? Vad ville hen uppnå? Vilken kunskap fanns och vad var handlingens motiv? Svaren på dessa frågor förklarar de olika beslut som driver till exempel ett krisförlopp framåt. Genom att lägga olika beslutsfattareshandlingar efter varandra, ofta i en tidsserie, har ett skeende förklarats.

Men just för att aktörsperspektivet är så självklart och känns hemtam, kan det bidra till att andra perspektiv och möjliga förståelser osynliggörs och kommer bort. I detta forskningsprojekt har jag arbetat med att medvetet anlägga olika perspektiv på de kriser som undersökts. Genom ett sådant tillvägagångssätt har det blivit möjligt att problematisera ett förgivettaget och ofta aktörorienterat perspektivet. Att medvetet använda skilda perspektiv är också ett sätt att slå vakt om alternativa förståelser och synsätt. Jag kommer i denna rapport

avslutande avsnitt att resonera mer kring vikten av att anlägga olika perspektiv – att *perspektivera* – kriser.

Men jag vill redan här understryka att i detta projekt har kunskapsmålet alltså inte varit att kartlägga vad som egentligen hände, eller vad olika aktörer faktiskt gjorde, under ett antal dramatiska dygn i Sveriges historia. Istället har jag arbetat med olika perspektiv och skärskådat hur till exempel medielogiker, genus och nationalism påverkat och kommit till uttryck i de olika händelseförloppen. Kunskapsvinsten av detta tillvägagångssätt är dubbelt: Vi får kunskap om hur olika betydelsesystem och kategoriseringar påverkar kriser. Vi får också kunskap om hur kriser kan bekräfta och utmana till exempel könsnormer, nationell identitet eller medienarrativ. En tredje kunskapsvinst följer när dessa olika perspektiv kontrasteras mot varandra: genom kontrastverkan blir förgivettagna förförståelser och grundantaganden belysta.

3. Genus, nation och medier i nationella kriser

I detta avsnitt kommer jag att lyfta fram några av de viktigaste forskningsresultaten för de fyra nationella kriser som varit del av projektet. I slutet av rapporten finns en sammanställning av samtliga projektets publikationer, för den som vill ta del av ytterligare projektresultat.

Jag har valt att presentera några analyser som både kan visa på hur etablerade, aktörorienterade tolkningsperspektiv osynliggör viktiga aspekter av kriserna, och som själva tillför intressant kunskap om dessa fyra händelseförlopp. Analyserna som presenteras utgår ifrån ett genusperspektiv, ett nationsperspektiv samt ett medieteoritiskt perspektiv. Jag kommer inte här att ytterligare diskutera de teoretiska grundantagandena i dessa olika teorier, utan hänvisar den som vill läsa mer till de texter som anges under avsnittet projektpublikationer.

När det gäller Norrmalmstorgsdramat beskriver jag bakgrunden till det så kallade "Stockholmssyndromet" och visar hur ett genusperspektiv kan belysa de könsnormer som föreställningen om detta syndrom bygger på. I avsnittet om U 137 visar jag hur den säkerhetspolitiska hotbilden och den svenska neutralitetspolitiken vilade på starka föreställningar om maskulinitet. I avsnittet om valutakrisen diskuteras mediernas roll under kriser, och jag gör jämförelser över tid. I avsnittet om tsunamin, slutligen, tas några exempel som visar hur nationell identitet och genus blir en viktig del i skapandet av en svensk känslologemenskap.

3.1 Norrmalmstorgsdramat 1973

Norrmalmstorgsdramat ägde rum torsdagen den 23 till tisdagen den 28 augusti 1973. En beväpnad rånare, efter några dagar identifierad som Jan Erik Olsson, tog fyra bankanställda som gisslan på Kreditbanken och begärde att få dit en summa pengar, en flyktbil samt den fängslade Clark Olofsson. Kraven uppfylldes, men banken omringades av prickskyttar och rånaren kunde inte ta sig därifrån utan att riskera att bli skjuten.

Inne i bankhallen fanns en telefon och på dramats andra dag intervjuade Sveriges Radio en av kvinnorna i gisslan. Hon sa då att hon var rädd för polisen och att hon och en av de andra kvinnorna ville följa med rånaren och Olofsson ut ur banken. Detta samtal sändes om och om igen i radio och tv och kom att starkt förknippas med Stockholmssyndromet.

Bankdramat pågick i flera dagar. Efter förhandlingar, förvecklingar och en stor polisinsats, sprutade polisen in tårgas i bankvalvet. Gisslan kunde befrias och brottslingarna omhändertas. Under dessa dramatiska dygn var pressbevakningen intensiv och radio och TV gick ut med otaliga

direktsändningar. Det var, med journalisten Ingemar Odlanders ord, ”ett drama utan motstycke, direktsänt i TV”.

I boken *Kris! Perspektiv på Norrmalmstorgsdramat* visar jag hur könsnormer och idéer om kvinnligt och manligt leder till stor ryktesspridning, påverkar medierapporteringen och underblåser det folkliga engagemanget i bankdramat. Här ska jag lyfta fram föreställningen om Stockholmssyndromet. Syndromet är särskilt intressant eftersom det visar på hur genusnormer kan komma att både utmanas och återställas under en kris.

Stockholmssyndromet ses som en psykisk åkomma som innebär att en gisslan identifierar sig med och känner sympati för sin tillfångatagare. Den som myntade begreppet var Nils Bejerot, som var psykiater och deltog i polisinsatsen vid Norrmalmstorg. Bejerot menade att brottslingar handlar rationellt och förutsägbart. Till exempel hävdade han att polisen utan risk kunde låsa in gisslan med de kriminella beväpnade männen i bankvalvet. Det var ingen fara för gisslan eftersom det inte vore rationellt av männen att skada dem.

Stockholmssyndromet, som Bejerot menade främst drabbade unga kvinnor, var dock inte ett uttryck för rationalitet. Det förklarade han istället med att unga kvinnor kunde påverkas känslomässigt av sina tillfångatagare. Men ur gisslans perspektiv var det helt rationellt att vilja följa med ut ur banken. Ur deras synvinkel ter sig situationen såhär: de är omringade av beväpnade män som visat sig beredda att skjuta. Risker att någon skulle bli skjuten om polisen stormade var uppenbar. Om gisslan fick följa med männen ut ur banken skulle hotet mot dem däremot snabbt avta. Som en i gisslan beskrev situationen: ”Kommer polisen in här med tjugo man så dör jag eller någon av mina kompisar”. Snarare än att vara ett tecken på att de drabbats av ett psykiskt syndrom kan viljan att ta sig ut ur banken alltså ses som helt rationell.

Detta exempel visar hur aktörsorienterade analyser – som försöker förklara varför någon gjorde på ett visst sätt – kan bygga på outtalade antaganden om till exempel vem som kan vara en rationell aktör. Här handlar det om könsnormer som går ut på att rationalitet kopplas samman med män och manlighet, medan kvinnor antas reagera utifrån sina känslor och sin förmodade emotionella bundenhet till män.

Stockholmssyndromet kan också tas som utgångspunkt för en analys av hur genus och kris hänger samman. Bankdramat präglas av starka och tydliga könsnormer. Det är män som utmanar andra män, och kvinnor som framställs som offer. En viktig aspekt är att Olsson, när han tar gisslan och skjuter mot poliser, utmanar statens våldsmonopol. Kvinnor och barn ses ofta som särskilt skyddsvärda och symboliserar de grupper som staten har ett särskilt ansvar att beskydda. Därför blir utmaningen mot staten också större när kvinnor hålls som gisslan.

När kvinnorna i gisslan sedan säger att de är rädda för polisen och vill följa med rånaren och Olofsson ut ur banken, antas detta betyda att de vänder sig till de kriminella för beskydd och har tagit deras parti. Stockholmssyndromet ser

inte kvinnor som självständigt handlande subjekt utan som objekt som beskyddas av män.

I själva verket har kvinnorna i gisslan agerat tvärt emot de könsnormer som säger att i våldsamma situationer uppträder kvinnor passivt, osjälvständigt och lutar sig mot män. De har agerat aktivt, telefonerat till sina familjer, pratat med media och med regeringsmedlemmar.

Men med hjälp av föreställningen om Stockholmssyndromet osynliggörs denna verklighet. Kvinnorna sjukdomsförklaras för att det, på grund av grundmurade könsnormer, inte går att se att de handlar rationellt.

Förekomsten av en diagnos som Stockholmssyndromet signalerar och reproducerar en föreställning om kvinnor som objekt. Men den signalerar också att om en kvinna uppträder på ett sådant sätt att hon kan antas tvivla på statens beskydd så har hon drabbats av en sjukdom. Stockholmssyndromet upprätthåller på så sätt statens auktoritet på kvinnornas bekostnad. Denna tolkning visar hur medborgarnas förtroende för staten och tillit till våldsmonopolet bygger på könsnormer: män som beskyddare och kvinnor som de som skall beskyddas.

I detta avsnitt om bankdramat vid Norrmalmstorg har jag visat på hur ett genusperspektiv kan användas för att få fatt i uttalade normer och förståelser, just här gestaltat i de antaganden om kvinnors bristande rationalitet och status som skyddsobjekt som ligger inbäddade i föreställningar om Stockholmssyndromet. Jag har också använd Stockholmssyndromet som ett exempel hur genuskonventioner utmanas och återställs under en kris.

3.2 Den sovjetiska ubåten U 137s grundstötning, 1981

I slutet av oktober 1981 gick den sovjetiska ubåten U 137 på grund i Karlskrona skärgård. Det hela var en världsnöhet: En svensk fiskare som en kulan höstmorgon upptäcker en hjälplöst strandad u-båt långt inne på svenskt vatten.

U-båten satt hårt fast på grundet och Sovjets Stockholmsambassadör fick ta emot en formell protest. Den svenska militären säkrade området, placerade ut kustjägare på kobbar och skär, och kallade till dagliga presskonferenser.

Så småningom förbyttes överrumplingen och den stora förvåningen inför vad som hade hänt till väntan och stillestånd. Det tog mer än en vecka innan U 137 slutligen kunde ge sig iväg och tas emot av den sovjetiska flottan som låg och väntade vid territorialvattengränsen.

Ubåtskrisen 1981 beskrivs för det mesta som en i raden av undervattenskränkningar av svenskt territorium. Händelsen placeras i ett tolkningsssammanhang som handlar om svensk utrikes- och neutralitetspolitik och om landets egentliga relationer till Sovjetunionen och NATO. I linje med aktörsperspektivet har en viktig fråga i forskningen varit vilka motiv Sovjetunionen kan ha haft med ubåtskränkningarna och hur det påverkat terrorbalansen.

Nedan ska jag ge några exempel på vad ett genusperspektiv kan tillföra förståelsen av denna kris. Jag menar bland annat att konstruktioner av maskulinitet är så starkt närvarande i den militära kontexten att de lätt görs till norm och försvinner ur fokus. Här kan ett analysperspektiv som fokuserar nation och genus vara till hjälp. I beskrivningarna av krisens förlopp gör sig könsnormer oupphörligen påmind.

Inledningsvis framställdes U 137s grundstötning som en pinsam förödmjukelse för Sverige och det svenska försvaret – landet hade inte kunna freda sina gränser. Ett av många exempel är en tidningsintervju med en representant för försvarsstabens. Han dröjde vid svenska försvarets anseende: ”Hur kunde den sovjetiska ubåten ta sig så långt in i ett känsligt militärområde utan att bli upptäckt? Skrattar utlandet åt oss därför att dom själva är så mycket bättre? Och hur kunde båten stå på så länge utan att bli upptäckt?”

I många tv-sändningar fanns en ironisk udd riktad mot företrädare för det svenska försvaret. Ironin tog fasta på att svenska försvarsmakten gav sken av att ha en effektiv gränskontroll och en militär professionalitet, men att detta hade man nu visat sig sakna. Till exempel beskrevs militärens handlingar som ”charader” och ”spel för gallerierna”, och att det ”minsann märks att Sverige inte varit i krig på 200 år.”

Den strandade ubåten beskrevs också som en skam för Sovjetunionen, som ett ”skammens skepp”. De Sovjetiska soldaterna förödmjukades i medierna genom beskrivningar som att de inte följde order, var ”förvånansvärt rena”, och att de ljög om sitt ”snokande” runt de svenska kusterna. Sovjets prestigeförlust framställdes på så sätt också som en förlust av manlig prestige och anseende.

Att försvarsmakt och militära myndigheter bär upp idéer om manlighet och maskulinitet har lyfts fram i mycket forskning kring militära organisationer, krig och genus. Uppgiften att försvara landet har traditionellt varit förbehållen män och gott soldatskap har kopplats samman med manlighet. När medierna under ubåtskrisen ironiserade över den svenska militären och när man också lät förstå att de sovjetiska soldaterna brast i manlighet placerades händelseförloppet alltså i en tolkningsram som länkar samman manlighet med militärt försvar.

Men genusnormer verkar inte bara i det att försvar av nationen binds till manlighet utan också i att det nationella territoriet kodas som kvinnligt. Med detta menar jag både att kvinnor (och barn) ofta får stå som symboler för det som de manliga soldaterna skall beskydda och att själva nationen uppfattas som kvinnlig. I många europeiska länder symboliseras ju nationen av en kvinnogestalt. Ett citat som återges i en av Rappports kvällssändningar visar hur sammanlänkningen mellan militärt försvar och manlighet sexualiserar och feminiserar det nationella territoriet: ”Det känns bra att se den röda tjuren huka sig för den morska svenska neutraliteten. Svenskarna vet att neutralitet utan en stark militär är som kyskhet utan kläder, en direkt inbjudan att kliva på utan att knacka.”

Här måste dock framhållas att öppet sexualiserade framställningar inte kännetecknade beskrivningar av ubåtskrisen. Upptagenheten vid nationellt

anseende och militär prestige var däremot framträdande. Eftersom manlighet är så starkt förknippat med försvar av nationen blev misslyckandet att försvara territoriet (vilket ju ubåten var ett tecken på) ett bevis på bristande eller otillräcklig manlighet.

En viktig konsekvens av att försvar är så hårt länkat till manlighet är att det som ska försvaras eller beskyddas blir kvinnligt kodat. Ubåtskrisen 1981 illustrerar hur meningsskapande i en kris sker med hjälp av könsnormer. Föreställningar om militär maskulinitet ger händelsen mening och bestämmer hur den kommer att tolkas och förstås. Det militära och säkerhetspolitiska sammanhanget är så starkt genuspräglat att det också är lätt att förbise genus som meningsskapande kategori. Vi riskerar att ta för givet att en stark militärmakt eller ett starkt försvar är associerad med maskulinitet. Detta understryker återigen vikten av att medvetet anlägga olika perspektiv på krisers förlopp, för att inte fastna i förgivetagna eller fördomsfulla åsikter och uppfattningar.

3.3 Valutakrisen hösten 1992

Under hösten 1992 präglades Sverige av stark valutaoro, krispaket och attacker mot den svenska kronan. Under en kort period var räntan uppe i hisnande 500 procent. Osäkerheten var stor. Hoten mot den svenska samhällsekonomin och välfärden var påtagliga för många människor. Radio och tv gick ut med extra nyhetsändringar och redogjorde för valutaströmmarna och riksbankens räntehöjningar.

Ur demokratiperspektiv är en central fråga i vilken utsträckning ett kollektivt krisnarrativ är öppet för avvikande åsikter och infallsvinklar. Jag vill mena att under Norrmalmstorgsdramat, U 137 samt de första dagarna av tsunamikatastrofen är de svenska krisnarrativen ensartade och entydiga. Under valutakrisen däremot är situationen mer öppen. Avvikande uppfattningar och kritik, till exempel mot Riksbankens agerande och mot krisöverenskommelserna hördes. Efter en genomgång av valutakrisen återkommer jag till en analys av vad denna öppenhet betydde för demokratin och politikernas handlingsutrymme.

I augusti och september 1992 höjde Riksbanken vid flera tillfällen marginalräntan till oerhört höga nivåer. Den höga räntan syftade till att behålla den fasta växelkursen och slå ihjäl spekulationerna om en svensk devalvering. Den 16 september höjdes räntan till 500%. ”En ödesdag väntar för Sverige”, som programledare Ulla-Carin Lindquist sa när hon inledde Rapports extrasändning klockan sju morgonen dagen efter att rekordräntan införts. Risken fanns att Sverige skulle tvingas devalvera. Alla höll andan. Socialdemokraternas ledare Ingvar Carlsson hävdade att ”Räntan lägger en död hand över Sverige”.

Den 20 september blev det första krispaketet klart. Det var en historisk uppgörelse över blockgränserna som innefattade besparingar och höjda skatter. Den akuta kronkrisen var alltså över för denna gång men räntan fortsatte att ligga kvar på höga nivåer. Efter ytterligare ett krispaket, släppte Riksbanken i

november den fasta växelkursen och kronan flöt fritt, i praktiken en devalvering. Försvaret av den fasta växelkursen hade misslyckats.

Krisnarrativet under valutaoron var starkt påverkat av militära metaforer. I medierna beskrevs Sverige och den svenska kronan som "under attack", det talades om räntechocker och om att riksbanken tog till med storsläggan. Sverige framställdes också som en sjuk Moder Svea som tvingades i en besk medicin för att få motståndare att tro på att hon var frisk. Genusnormer och föreställningar om nationen Sverige vävdes samman. I den kritik som fanns mot marknaden, eller, med det uttryck som ofta användes, "den så kallade marknaden", återkom könsnormer. De unga valutahandlarna tillskrevs ett vårdslöst agerande och en risktagande maskulinitet. Deras unga ålder lyftes fram; de karaktäriserades som spolingar i vita skjortor och med enorma månadslöner.

Medierna har stor betydelse för upprättandet av kollektiva krisnarrativ. Detta gällde under valutakrisen likväl som under Norrmalmstorgsdramat, U 137 och tsunamin. Under bankdramat drevs skeendet framåt just genom mediebevakningen. Vid ubåtskrisen kontrollerades bilder och information i stor utsträckning av militären. Och under tsunamin närmar vi oss ett medierad samhällssystem där medier på ett nytt sätt ingår i och möjliggör mänskliga handlingar och händelseförlopp.

Både utrymmet för annorlunda infallsvinklar och förståelser, och möjligheten att undgå ett pågående krisnarrativ har betydelse för demokratin. Monas Sahlin, som var en av centralfigurerna i krisuppgörelsen har reflekterat över skillnaden mellan dagens mediesituation och den som rådde 1992. Hon menar att den fristad från krisnarrativet som det innebar att politik inte utspelade sig i medierna i själva verket underlättade för politikerna att komma överens om krispaketet. Ett analysperspektiv som fokuserar på mediernas roll visar att i en kris kan möjligheten till politisk handling och ansvarstagande vara beroende av möjligheten att ställa sig vid sidan av ett pågående krisnarrativ.

3.4 Tsunamin i Sydostasien 2004

Tsunamin i Sydostasien 2004 skördade närmare 300 000 liv. Av de omkomna var drygt 500 personer svenska medborgare. I detta avsnitt kommer jag att visa hur fokus på genus och nationell identitet hjälper oss att förstå hur ett krisnarrativ kan bygga upp en nationell svensk känslagemenskap.

I de första medierapporterna från katastrofområdet användes inte någon nationell markör. Det talades bara om offren för katastrofen i Asien. Men redan från andra dagens medierapportering användes ett nationellt tilltal för att beskriva katastrofens innebörd. Ett nationellt svenskt "vi" blev helt centralt i krisnarrativen: katastrofen var något som ett svenskt vi delade och som vi var med om tillsammans.

Mediematerialet gestaltar känslor på flera olika sätt. Bland annat framställs svenska myndigheters hantering av krisen som ett svek. Detta möjliggör empati

och medkänsla; när Sverige och den svenska staten sviker svenskar i nöd, förmedlas en kollektiv ilska och stort engagemang uppåtdas.

Det narrativ som bär dessa känslor kan också sägas vila på ett aktörsperspektiv: någon måste göras ansvarig för att de nationella myndigheterna har svikit. I de första veckornas mediehantering är det framförallt utrikesminister Laila Freivalds som ställs till svars. Hon kopplas samman med de otillräckliga myndighetsinsatserna och får symbolisera en nation som sviker de sina. Min poäng här är att visa på hur händelsen görs känslomässigt möjlig att omfatta inte bara genom medkänsla utan också genom ett narrativ som tillskriver aktörer ansvar och skuld.

Under de två veckorna mellan katastrofens inträffande och den minneshögtid i början av januari som avslutar en första fas i krishantering är medienarrativen präglade av ett entydigt nationsskapande. På ledarplats och i krönikor återfinns visserligen problematiseringar av att katastrofen skrivs in i en nationell tolkningsram och det påpekas att alla offer är lika mycket värda. Här vill jag framhålla att krisnarrativen alltså möjliggör engagemang och att människor blir berörda och kan ta till sig av andras lidande.

Samtidigt visar fokus på nationsskapande hur krisnarrativen också fungerar exkluderande. Ett exempel är hur typiskt svenska ting, som snusdosor och varor från Apoteket, kan fås att förmedla känsla och samhörighet. När dessa vardagliga fenomen placeras i naturkatastrofens närhet fungerar de som ett slags känslomässiga koder. Själva tingens vardaglighet gör att människor i Sverige kan bli känslomässigt berörda. Samtidigt villkoras sorg och medkänsla av nationell tillhörighet. I dessa entydiga krisnarrativ delas smärta och förtvivlan med de som tillhör ens eget ”vi”.

4. Avslutning

4.1 Perspektiv på kriser

Jag vill framhålla vikten av att värna om olika synsätt på omskakande händelser, och arbeta aktivt med olika perspektiv på kriser. Perspektivering är ett verktyg som vi kan använda aktivt för att undvika att hamna i ensartade förståelser eller grunda analyser av ett händelseförlopp. Detta är särskilt viktigt under kriser, då behovet av entydiga krisnarrativ ofta är starkt. Oförutsedda och oväntade händelser, som våldsdåd eller stora olyckor, skapar ofta ett behov av ett gemensamt narrativ och en sammanhållande syn. Därmed utmanas viljan och förmågan att beakta olika perspektiv och se ett händelseförlopp ur olika synvinklar.

Att anlägga skilda analysperspektiv på ett händelseförlopp kan också få oss att se hur oreflekterade och förgivettagna föreställningar smyger sig in i våra resonemang. Genusanalyserna av Stockholmssyndromet visar till exempel hur detta syndrom bygger på könsstereotyper. Att maskulinitet är en viktig analysdimension när det gäller militära och säkerhetspolitiska kriser, kan analysen av U 137 sägas visa. Även perspektiv som problematiserar nationell identitet och medier kan fungera ögonöppnande; och till exempel belysa de etiska problem som följer av ett nationsskapande som delar upp människor i ”vi” och ”dom”. Perspektivering av kriser är både ett sätt att nå ny och fördjupad kunskap, och ett sätt att försäkra oss om att den kunskap vi redan har inte bygger till exempel på stereotyper och oreflekterade sanningar.

4.2 Forskningsfrågor och fortsatt arbete

Forskningen i detta projekt har genererat ett antal teman som vore spännande att undersöka vidare.

En första tema handlar om kriser och maskulinitet. Genus är visserligen ett relationellt begrepp, det vill säga det innefattar konstruktioner och representationer av såväl femininitet som maskulinitet. I vår samtid tycks emellertid dramatiska och farliga händelser utmana och påverka maskulinitet mer än femininitet. En tanke som jag har haft är att detta beror på att maskulinitet är så nära kopplat till kontroll, beskydd och subjektskap. Hur hänger krishantering och maskulinitet ihop? Och hur kan vi visualisera trygghet på mer könsjämlika grunder och på sätt som inte återskapar en nära koppling mellan maskulinitet och beskydd?

En andra tematik handlar om kriser och nationell gemenskap i relation till intersektionalitet. Samtidigt som Sverige blivit ett allt mer heterogent samhälle, är den nationella identiteten kopplad till nativistiska föreställningar om en känslögemenskap som bottnar i ursprung och arv. Detta är tydligt inte minst i krisnarrativ där ”vi”:et förblir nationellt. Vilka alternativa identiteter kan krisnarrativ aktualisera? Denna fråga är påkallad inte minst av att

medieanvändningen blivit allt mer uppsplittrad under det senaste decenniet. De medier som kan nå en hel befolkning, och tilltala en nationell publik, har blivit allt färre. Hur påverkar denna utveckling krisnarrativen och möjligheterna till ett demokratiskt samtal medan en kris pågår?

Ett tredje tema kan uttryckas som en fråga: Under vilken typ av kriser, och när, kan medierna riskera att blir ett hot mot demokratin? Frågan utgår från de resultat som detta projekt tagit fram framförallt i relation till valutakrisen 1992. När möjligheterna att bedriva politik utanför medierna finns en risk att i ett akut läge, vid en stor kris, blir ett medieproducerat krisnarrativ helt dominerande. Då kan medierna komma att både styra det kollektiva meningsskapandet och avgöra den politiska handlingsinriktningen. I ett sådant scenario är medierna inte längre den politiska maktens granskare utan den politiska makten går i mediernas ledband.

4.3 Slutord

Under arbetet med detta projekt har jag allt mer kommit att betrakta meningsskapandet kring en kris som en del av krishanteringen. Hur det går att förstå och prata om en kris, är alltså inte skilt från utan del av krishanteringen. Med andra ord; att betydelsegöra en dramatisk händelse, att berätta och beskriva händelsen och upprätta ett krisnarrativ är den kanske mest grundläggande och väsentliga formen av krishantering. Här kan man såklart också fråga sig om, och i så fall under vilka förutsättningar, som sätten att skapa mening och betydelse förvärrar krisen och skapar nya hot. Kanske är det så att de sätt vi skapar mening på också skapar nya faror?

Avslutningsvis till jag alltså framhålla att de möjligheter vi har, både som individer och som samhälle att möta och hantera en kris demokratiskt och etiskt – det vill säga med respekt för människors jämlikhet, självbestämmande och lika värde – hänger djupt samman med vilka tolkningsperspektiv som står oss till buds i vad som kan vara dramatiska, våldsamma och livshotande situationer.

Bilaga 1: Projektpublikationer

Cecilia Åse: *Kris! Perspektiv på Norrmalmstorgsdramat*. 2014. Liber.

Cecilia Åse: Skammens skepp. När U 137 gick på grund. Kapitel i *Det dolda hotet, 12 forskare om u-båtar*. Andreas Linderöth (red.). Marinmuseum.

Cecilia Åse: Under strecket Svenska Dagbladet (23/8-2013) med anledning av Norrmalmstorgsdramat 40 år.

http://www.svd.se/kultur/understrecket/bankdrama-som-kollektiv-njutning_8446288.svd

Cecilia Åse (red): *När räntan gick i taket. Vittnesseminarium om valutakrisen 1992*. Samtidshistoriska frågor 31. Samtidshistoriska institutet, 2015.

Cecilia Åse: Ship of shame. Gender and Nation in Narratives of the 1981 Submarine Crisis in Sweden. Antagen för publicering i *Journal of Cold War Studies*.

Cecilia Åse: Crisis Narratives and Masculinist Protection. Gendering the Original Stockholm Syndrome. Antagen för publicering i *International Feminist Journal of Politics*, special issue "Gender and Crises in Global Politics".

